

Regionale verschillen in de daling van
het analfabetisme in Nederland
1775-1900

Onno Boonstra

Working paper of the
Scientific Research Community Historical Demography

WOG/HD/2009-11

© Centrum voor Sociologisch Onderzoek (CESO)
Parkstraat 45 – bus 3601
B – 3000 Leuven

All rights reserved. Except in those cases expressly determined by law, no part of this publication may be multiplied, saved in an automated datafile or made public in any way whatsoever without the express prior written consent of the author

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

D/2009/1192/7

**REGIONALE VERSCHILLEN IN DE DALING VAN
HET ANALFABETISME IN NEDERLAND
1775-1900¹**

Onno Boonstra

Onno Boonstra
Instituut voor Historische, Literaire en Culturele Studies
Radboud Universiteit Nijmegen
Erasmusplein 1 – 6525 HT Nijmegen
Postbus 9103 – 6500 HD Nijmegen
Tel.: 31 24 3612 997
o.boonstra@let.ru.nl

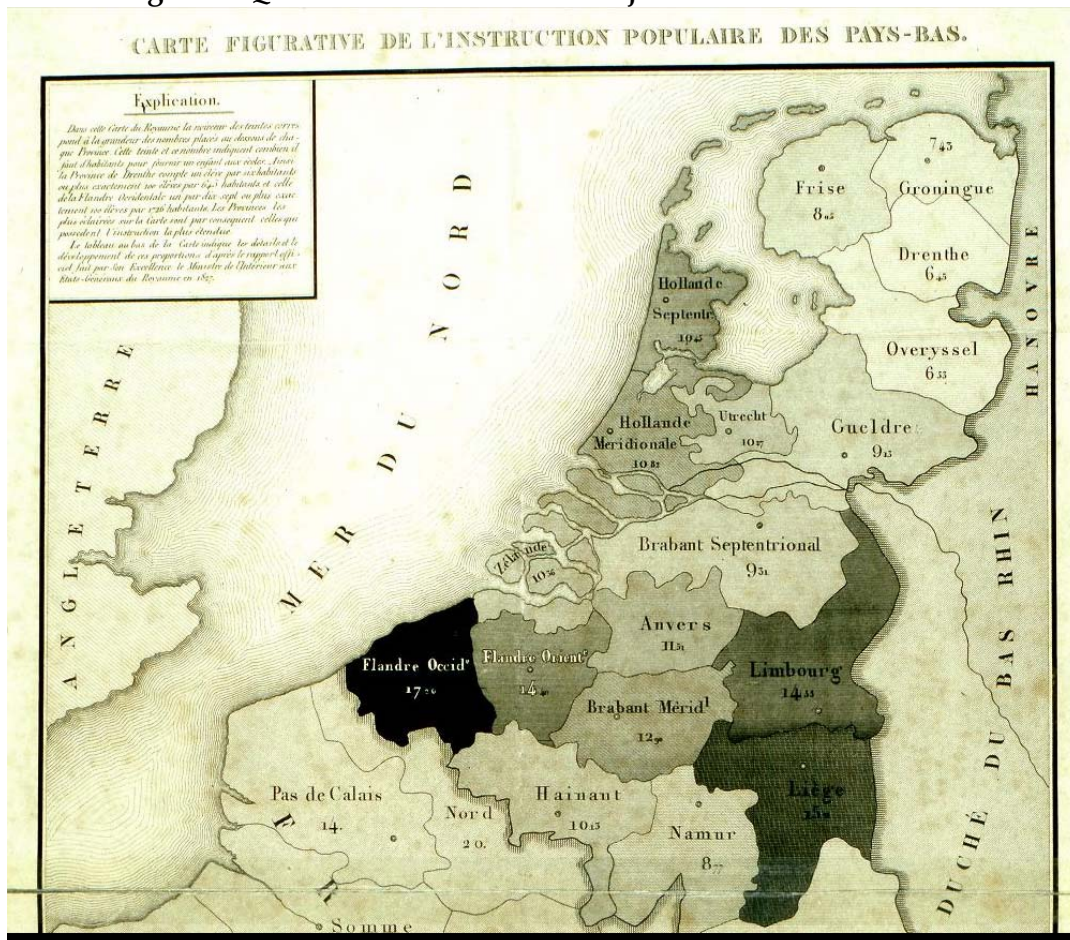
Paper prepared for the Scientific Research Community Workshop
"GIS systems and historical demography"
Radboud University Nijmegen, 4th June 2009

¹ Een officiële, licht aangepaste versie van dit paper zal verschijnen in Onno Boonstra en Anton Schuurman, *Tijd en Ruimte. De toepassing van GIS in de alfa-wetenschappen* (Utrecht 2009).

Regionale verschillen in onderwijsdeelname: Quetelet's kaart van 1827

In de universiteitsbibliotheek van Utrecht bevindt zich een kaart uit 1827 van de hand van de beroemde statisticus Adolphe Quetelet. De kaart is om twee redenen bijzonder. Cartografisch is ze opmerkelijk, omdat ze een heel vroeg voorbeeld is van een thematische kaart, waarbij statistische gegevens worden gebruikt om gebieden gedifferentieerd in te kleuren. Het duurde tot 1860 voor vergelijkbare choropleetkaarten opnieuw in Nederland werden vervaardigd.²

Figuur 1. Quetelets kaart van onderwijsdeelname in Nederland

Choropleetkaart van Nederland. Verschillen in onderwijsdeelname anno 1825 (verhouding aantal inwoners / aantal leerlingen) zijn per provincie zowel cijfermatig als met onderscheiden grijswaarden weergegeven. Bron: A. Quetelet, *Carte figurative de l'instruction populaire des Pays-bas* (s.l., 1827). Meer informatie over deze kaart in C. Koeman, *Geschiedenis van de kartografie van Nederland: zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden* (Alphen a/d Rijn, 1983) 242-244. Er is een gedigitaliseerde versie van de kaart te raadplegen via de digitale collectie *100 Thematische kaarten*, <http://kaarten.library.uu.nl/overkaart.php?lang=en&ItemID=542> (gecontroleerd 20 september 2007)

² J. Kuijper, *Natuur- en staathuishoudkundige atlas van Nederland* (Leiden, 1863). Over de eerste thematische kaarten in Nederland zie Koeman, *Geschiedenis van de kartografie van Nederland*, 240-254 en H. Wallis, '19-eeuwse thematische kartografie', *Caert-Thresoor*, VIII, 2 (1989) 46-52.

In de tweede plaats is het thema van de kaart opmerkelijk. Quetelet koos er voor om de uitkomsten te visualiseren van een onderzoek naar regionale variaties in onderwijsdeelnemers in de achttien Nederlandse provincies. Het Ministerie van Binnenlandse Zaken had dat onderzoek in 1825 ingesteld. Daartoe waren per provincie de aantallen schoolgaande kinderen geteld. Op basis daarvan was onder andere berekend op hoeveel inwoners één schoolgaand kind voorkomt. De uitkomsten waren in 1827 ook in de vorm van tabellen gepubliceerd, maar Quetelet maakte er een thematische kaart van om nog duidelijker te laten zien welke grote verschillen er bestonden in onderwijsdeelnemers tussen de verschillende provincies.³ Uit het onderzoek kwamen Drenthe en Overijssel het gunstigst naar voren, omdat daar één op de 6,5 inwoners naar school ging; tot de best presterende provincies behoorden verder Groningen (1:7,4) en Friesland (1:8,1). Slecht presterende provincies waren Oost-Vlaanderen (1:12,9), Limburg (1:14,6), Luik (1: 15,1) en met name West-Vlaanderen, dat de allerslechtste score had: één schoolkind op de 17,3 inwoners. Deze uitkomst lijkt te duiden op een scherpe scheiding tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Maar dat is slechts ten dele het geval: uit de kaart blijkt bijvoorbeeld dat de Franstalige provincies Luxemburg (1:8,4), Namen (1:9,2) en Henegouwen (1:10,1) een gunstiger verhoudingscijfer hadden dan Zuid-Holland (1:10,8), Noord-Holland (1:10,4) en Utrecht (1:10,3).

De resultaten die de Quetelets kaart toont zijn in zekere zin verrassend, omdat de cijfers maar ten dele overeenstemmen met de bestaande veronderstelling dat onderwijsdeelnemers in Nederland grotendeels bepaald werd door godsdienstige verschillen. Inderdaad gingen in overwegend protestantse provincies als Drenthe en Groningen veel kinderen naar school, maar dat gold kennelijk ook voor een gemengd-religieuze provincie als Overijssel. En een traditioneel-katholieke provincie als Noord-Brabant liet in 1825 een hogere onderwijsdeelnemers zien dan een protestantse provincie als Zuid-Holland.

Onderwijsdeelnemers, analfabetisme en de handtekening

Helaas valt er wel wat af te dingen op de kwaliteit van de gepresenteerde gegevens. De cijfers houden bijvoorbeeld geen rekening met de leeftijdsopbouw van de bevolking. Waar relatief véél jonge kinderen wonen, zal een groter deel van de bevolking naar school gaan. Toch is de variatie in leeftijdsopbouw in de diverse provincies in de eerste helft van de negentiende eeuw niet van dien aard dat het gepresenteerde beeld daarvoor al te zeer zal zijn verstoord. Ernstiger is dat niet alle cijfers in de tabellen waarop Quetelet zijn kaart heeft gebaseerd correct lijken te zijn. Wanneer we bijvoorbeeld per provincie het aantal schoolgaande kinderen afzetten tegen het aantal kinderen in de

³ *Rapport sur les écoles du Royaume adressé aux Etats-Généraux per le Ministère de l'Instruction* (Bruxelles, 1827); in het Nederlands uitgegeven in *Verslagen nopens de Staat der Hooge, Middelbare en Lagere Scholen in het Koninkrijk der Nederlanden, gedaan aan de Staten-Generaal 1816-1840* ('s-Gravenhage, 1842) 143-220.

leeftijd van 6-12 jaar, komt daar voor Overijssel een verhoudingsgetal uit van 113, dat wil zeggen dat er in die provincie 13 % meer scholieren geteld zijn dan er kinderen in die leeftijdscategorie woonden.⁴ Quetelet zelf zette zijn vraagtekens bij de slechte cijfers voor Oost-Vlaanderen.⁵ Daarnaast lijkt ook het begrip “school” niet helemaal consequent te zijn gehanteerd. Quetelets tabel maakt een onderscheid tussen gewone scholen en kleine-kinderescholen (“petites écoles”), maar de aantallen schoolgaande kleuters zijn per provincie zo verschillend dat het gewettigd is te veronderstellen dat in sommige provincies de meeste kleuterscholen als “gewone scholen” zijn geteld. Zo werden er in West-Vlaanderen 18.264 leerlingen op “petites écoles” geteld en 58.858 op gewone scholen, terwijl die aantallen in Luxemburg 160 en 34.744 bedroegen. In Drenthe gingen 90 kinderen naar de kleine-kindereschool, in Zuid-Holland 9.475. Een laatste probleem is dat de gegevens er geen rekening mee houden dat de onderwijsdeelname in sommige delen van het koninkrijk veelal beperkt bleef tot de wintermaanden, terwijl elders het gehele jaar de school werd bezocht.⁶

Gelukkig is er een andere maat beschikbaar die licht kan werpen op onderwijsdeelname, althans op de resultante van onderwijsdeelname in de negentiende eeuw: de schrijfvaardigheid, en meer in het bijzonder de handtekening. De handtekening is de maat der dingen voor onderzoek naar alfabetisme in het verleden. Kan iemand een handtekening zetten, dan wordt hij als alfabeet beschouwd; kan hij het niet, dan is hij analfabeet.

De handtekening is een betrouwbare maat om er onderwijsdeelname uit af te leiden. Het zetten van een handtekening is een vorm van schrijven, en op de negentiende-eeuwse school werd schrijven onderwezen nadat eerst het lezen was aangeleerd.⁷ Het kunnen schrijven, en dus het kunnen schrijven van een handtekening duidt op een onderwijsdeelname van enige jaren.

⁴ Deze berekening is gemaakt door het opgegeven aantal scholieren op 1 januari 1826 te delen door het aantal kinderen in de leeftijd van 10-16 jaar volgens de volkstelling van 1830. Zelfs als met de overlijdensrisico's voor kinderen tussen de 6 en 12 jaar rekening wordt gehouden is een schooldeelname van 113 procent niet te verwachten.

⁵ Quetelet, A. *Recherches sur la population, les naissances, les décès, les prisons, les dépôts de mendicité etc. dans le Royaume des Pays-Bas* (Bruxelles, 1827) 66.

⁶ Tabel 22 in *Verslagen nopens de Staat* (208) meldt dat in de plattelandsgemeenten 392.889 kinderen 's winters naar school gingen tegen 220.237 in de zomermaanden. Omdat er ook kinderen alleen 's zomers naar school gingen is niet precies uit te rekenen hoe groot de zomerse absentiecijfers zijn geweest. Desondanks is het opvallend dat de verschillen tussen zomer- en winterleerlingen in de noordelijke Nederlanden veel geringer waren dan in de Zuidelijke. Gingen in de noordelijke Nederlanden 177.365 kinderen in de winter naar school en 135.883 in de zomer, in de Zuidelijke Nederlanden waren die cijfers 215.524, resp. 84.354. Zie ook Quetelet, *Recherches*, 65.

⁷ O.W.A. Boonstra, *De waardij van eene vroege opleiding. Een onderzoek naar de implicaties van het alfabetisme op het leven van inwoners van Eindhoven en omliggende gemeenten, 1800-1920* (Hilversum, 1993) 103-108.

Dat aan het zetten van een handtekening zoveel gewicht wordt toegekend heeft een reden. Over mensen in het verleden kunnen we vooral iets te weten komen via overgeleverde schriftelijke bronnen. Van analfabete mensen zijn, per definitie, weinig schriftelijke bronnen overgeleverd. Een van de weinige, indirecte, sporen die ze hebben achtergelaten zijn de gapend lege plekken op plaatsen in ambtelijke registers waar mensen hun handtekening dienden te zetten. Vaak staat op die plaats alleen maar de opmerking dat de betreffende persoon verklaard heeft niet te kunnen tekenen.

De handtekening als maat voor analfabetisme en onderwijsdeelname heeft twee grote voordelen. Het eerste voordeel is dat de al of niet gezette handtekening in vele massa-bronnen te vinden is. Huwelijksregisters bevatten bijvoorbeeld de handtekeningen van bruid en bruidegom, evenals van hun ouders en eventuele getuigen. En ook in geboorteregisters moeten vaders hun handtekening plaatsen wanneer ze de geboorte van hun kind komen aangeven. Notariële akten behoren eveneens tot de bronnen waarin handtekeningen opduiken. Maar de huwelijks- en geboorteakten zijn het meest interessant, omdat ze door vrijwel alle Nederlanders in de negentiende eeuw zijn getekend. Het tweede voordeel is dat de handtekening is gekoppeld aan een individu, en daarmee aan zijn of haar leeftijd, beroep en woonplaats. Een onderzoek naar temporele, sociaaleconomische en regionale verschillen in analfabetisme is daardoor goed mogelijk.

Regionale spreiding van analfabetisme op basis van handtekeningen

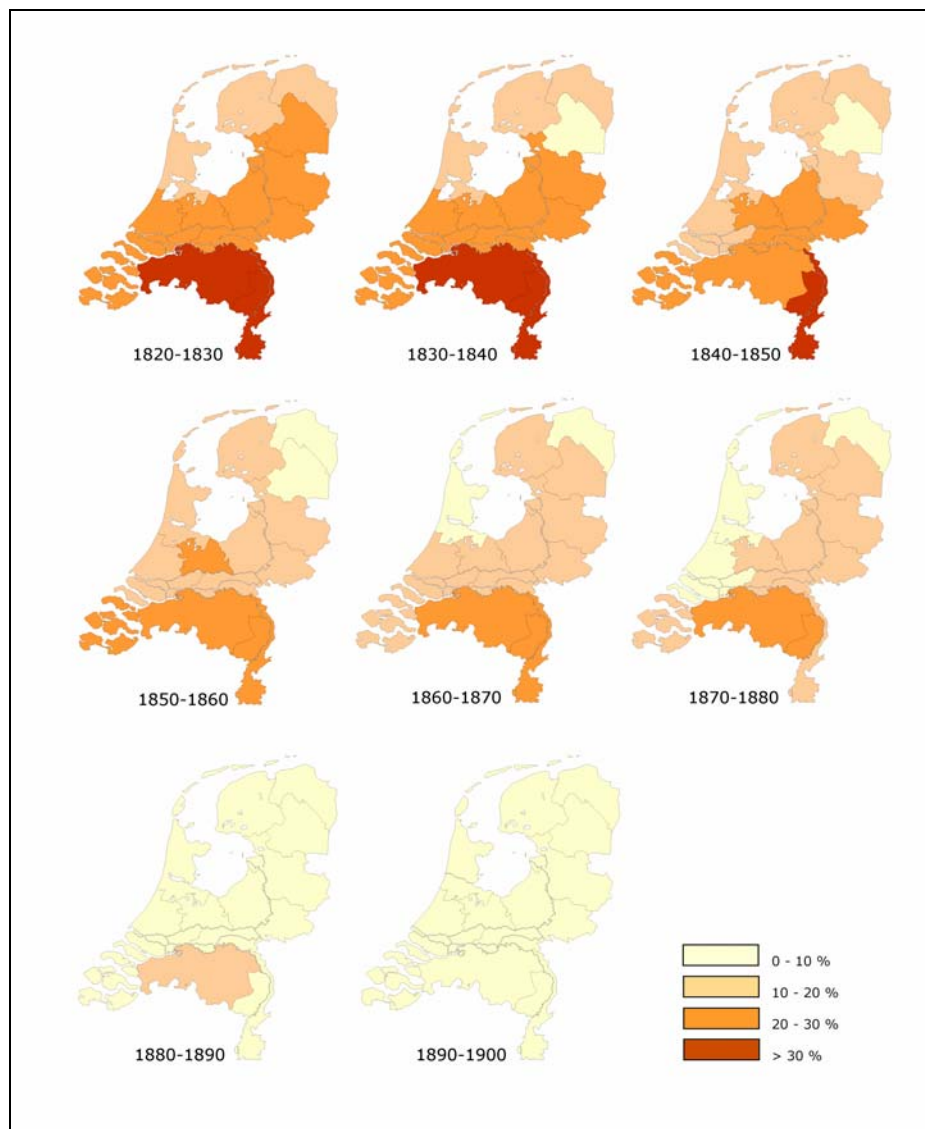
Vanuit de gedachte dat de handtekening een bruikbare maat is om analfabetisme c.q. onderwijsdeelname te meten, is Van der Woude in de jaren '70 begonnen met een onderzoek naar de regionale en sociale spreiding van analfabetisme in de negentiende eeuw op basis van handtekeningen die in huwelijksakten staan vermeld. Dit onderzoek is nooit tot een volledig einde gekomen, maar heeft wel geresulteerd in een aantal tabellen en figuren die de regionale spreiding van analfabetisme in Nederland tonen.⁸ Deze gegevens dienen als basis voor Figuur 2, waarin de provinciale ontwikkeling van het analfabetisme onder bruidegoms in Nederland is weergegeven in de periode 1820-1900.

Figuur 2 laat zien dat er in de periode 1820-1830 duidelijke scheidslijnen bestonden tussen het noorden, midden en zuiden van het land. De provincies Groningen, Friesland, Drenthe en Noord-Holland kenden analfabetismeniveaus tussen de 10 en 20 %, de provincies in het midden en zuidwesten van het land, Overijssel, Gelderland, Zuid-Holland en Zeeland, hadden percentages tussen de 20 en 30 %, terwijl in de zuidelijke provincies Noord-Brabant en Limburg de hoogste percentages, boven de 30 %, voorkwamen. De daling van het analfabetisme volgde eveneens een regionaal herkenbare ontwikkeling. In de periode 1830-1840 kwam het percentage als eerste in de provincie Drenthe onder de 10 %, gevolgd door Groningen (1850-1860), Noord-Holland (1860-

⁸ Boonstra, *De waardij*, 28-30.

1870), Zuid-Holland en Friesland (1870-1880), Utrecht, Gelderland en Limburg (1880-1890) en tenslotte Noord-Brabant (1890-1900). De enige twee aberraties in deze regionaal schuivende scheidslijnen vormen de provincies Drenthe, waar het percentage analfabeten in de periode 1860-1870 weer boven de 10 % uitkwam, en aan het einde van de eeuw het hoogste percentage analfabeten van alle provincies gemeten werd, en de provincie Limburg, waar het analfabetisme eerder daalde dan in Noord-Brabant.

Figuur 2. Analfabetisme van huwende mannen, per provincie, 1820-1900

Bron: Boonstra, *De waardij*, 28-30

Regionale spreiding binnen provincies: Quetelets tabel

Provinciale cijfers geven enig inzicht in de regionale ontwikkelingen van het analfabetisme, maar het valt te veronderstellen dat wanneer een gemeentelijke indeling wordt verkozen boven een provinciale, er meer gedetailleerde informatie over regionale vari-

aties in onderwijsdeelname naar voren zal komen. Al in 1817 werd bijvoorbeeld geconstateerd dat er dienaangaande aanzienlijke lokale verschillen bestonden, omdat de kwaliteit van het onderwijs op het platteland beter was dan in de stad: "En terwijl men in de afgelegenste buurten en gehuchten uitmuntent ingerichte scholen aantreft, vindt men in vele groote steden alsnog geen gering aantal burgerscholen, en scholen van Godshuizen, in welke op eene oude en min doelmatige wijze onderrigt wordt gegeven. (..) De ingevoerde verbetering in de steden is vooral bij het armenonderwijs, waardoor kinderen van armen en bedeelde ouders beter lager onderwijs krijgen dan kinderen van meer vermogende ouders."⁹ Deze constatering wordt cijfermatig onderbouwd in de "*Verslagen nopens de Staat der Hooge, Middelbare en Lagere Scholen in het Koninkrijk der Nederlanden*" van 1825. Een tabel uit dit rapport, die overigens ook door Quetelet onder zijn kaart is afgedrukt, toont drie kolommen die een relatie leggen tussen onderwijsdeelname en de grootte van de gemeenten. De provincies zijn daartoe opgedeeld in drie groepen gemeenten: gemeenten met meer dan 6.000, tussen de 1.200 en 6.000, en minder dan 1.200 inwoners. Van deze groepen gemeenten zijn de verhoudingscijfers gepubliceerd van het aantal inwoners per schoolgaand kind. Een bewerking van deze gegevens is te vinden in Tabel 1.

Uit de tabel blijkt dat er soms verrassend grote verschillen bestonden in onderwijsdeelname binnen één provincie. In de stedelijke gemeenten van Zuid-Brabant was bijvoorbeeld één leerling te vinden op 27,5 inwoners, terwijl het verhoudingsgetal op het platteland van dezelfde provincie 1 op 12,4 was. De stedelijke gemeenten scoorden, zoals ook al in 1817 was geconstateerd, slecht: in 16 van de 18 provincies waren het de plattelands- of kleinstedelijke gemeenten waar relatief meer kinderen naar school gingen. Alleen de provincies West- en Oost-Vlaanderen weken af van dit patroon: daar gingen in de plattelandsgemeenten minder kinderen naar school dan in de steden. Zo ging 1 op de 25 inwoners van het West-Vlaamse platteland naar school, tegen 1 op de 10 inwoners van de West-Vlaamse steden. Het kan niet anders dan dat de proto-industrialisering van Vlaanderen de onderwijsdeelname op het platteland geen goed heeft gedaan.¹⁰ Andere cijfers in het verslag van 1825 laten zelfs zien dat er, vooral in de zuidelijke Nederlanden, veel gemeenten waren waar scholen geheel en al ontbraken en kinderen alleen al om die reden van onderwijs verstoken bleven.¹¹ Hoe het ook zij, de variatie aan onderwijsdeelname binnen de provincies in de negentiende eeuw was van dien aard dat een nader onderzoek naar regionale spreiding binnen provincies wenselijk is.

⁹ *Verslagen nopens de Staat*, 1817, 17.

¹⁰ Zie J. Ruwet en Y. Wellemans, *L'analphabétisation en Belgique (XVIIIème-XIXème siècle)* (Leuven, 1978); G. Algoet en C. Vandenbroeke, 'Alfabetisme in Vlaanderen en inzonderheid in Zuidelijk Vlaanderen (einde 18e eeuw - ca. 1870)', *Jaarboek van de Geschied- en Heemkundige Kring "De Gaverstreke"*, V (1977); B. Scheerlinck, *Analfabetisme in de provincie Oost-Vlaanderen in de XIXde eeuw* (Gent, 1984). Ook Quetelet vond het opvallend dat het juist de "provincies manufacturières" waren die de slechtste cijfers behaalden. Quetelet, *Recherches*, 65.

¹¹ *Verslagen nopens de Staat*, 1825, 206-207.

Tabel 1. Verhouding van het aantal leerlingen en het aantal inwoners, per gemeentegrootte, per provincie

	Bevolking	Aantal leerlingen	Verhoudingsgetal leerling: bevolking			
			> 6.000	> 1.200 < 6.000	< 1.200	
Noord-Brabant	327.326	35.159	9,3	12,9	9,1	9,0
Zuid-Brabant	492.736	38.170	12,9	27,5	13,4	12,4
Limburg	324.368	22.288	14,6	15,2	15,0	15,1
Gelderland	284.266	31.124	9,1	10,9	10,2	8,9
Luik	337.556	22.333	15,1	17,0	14,6	15,6
Oost-Vlaanderen	689.158	47.849	14,4	11,9	16,8	16,3
West-Vlaanderen	671.034	38.858	17,3	10,6	13,8	25,2
Henegouwen	546.245	53.915	10,1	10,8	9,9	10,7
Noord-Holland	405.929	38.898	10,4	11,4	7,8	10,1
Zuid-Holland	440.662	40.698	10,8	11,4	10,6	11,1
Zeeland	132.321	12.772	10,4	11,5	11,0	10,0
Namen	199.482	21.704	9,2	9,9	8,2	9,5
Antwerpen	319.285	27.719	11,5	15,0	12,3	10,4
Utrecht	122.395	11.921	10,3	11,1	11,1	9,7
Friesland	200.654	24.922	8,1	9,1	8,5	7,8
Overijssel	157.158	24.071	6,5	7,3	5,9	6,6
Groningen	157.973	21.257	7,4	7,6	7,7	7,4
Drenthe	56.979	8.809	6,5	-	5,6	6,8
Luxemburg	291.759	34.744	8,4	9,0	8,9	8,5
	6.157.286	557.211	11,1			

Bron: *Verslagen nopens de Staat*, 1825, 155.

Geboorteaktes en het analfabetisme in Nederland, 1775-1900

Over onderwijsdeelname en analfabetisme binnen provincies heeft Van der Woude geen resultaten gepubliceerd.¹² Gelukkig is er tegenwoordig de HSN, de Historische Steekproef van de Nederlandse Bevolking. De steekproef omvat een representatieve selectie van meer dan 70 duizend personen die in Nederland tussen 1812 en 1922 zijn

¹² De Amsterdamse sociaal-geograaf Knippenberg heeft al eerder onderzoek gedaan naar verschillen in onderwijsdeelname binnen provincies. Hij gebruikte daarvoor opgaven van aantallen leerlingen per schooldistrict rond 1870, een tijdstip waarop al vrijwel alle kinderen naar school gingen. H. Knippenberg, *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de negentiende eeuw: een analyse van de landelijke ontwikkeling en van de regionale verschillen* (Amsterdam, 1986).

geboren; huwelijks- en geboorte- en overlijdensakten vormen de kern van de gegevens die van deze personen zijn verzameld.¹³

Op dit moment zijn nog niet alle huwelijksakten in de HSN-database ondergebracht. De geboorteakten zijn al wel beschikbaar.¹⁴ Daarom zal op basis van deze gegevens een onderzoek worden gedaan naar de mate waarin mannen in staat waren hun handtekening te zetten onder een geboorteakte.

Het gebruik van geboorteaktes uit de HSN als basismateriaal voor onderzoek naar analfabetisme zorgt voor enige beperkingen. Ten eerste zijn de handtekeningen uitsluitend gezet door mannen: het was de vader die het kind kwam aangeven. Ingeval hij daartoe door afwezigheid niet in staat was, werd die handeling door een mannelijke getuige verricht.

Een ander probleem is de afwezigheid van representativiteit. De HSN is een representatieve steekproef voor de kinderen die in Nederland in de negentiende eeuw zijn geboren, maar daarmee niet per definitie voor degenen die de geboorte zijn komen aangeven. Vaders die veel kinderen hebben aangegeven zijn oververtegenwoordigd; wie geen kinderen heeft gekregen, is niet vertegenwoordigd in de gegevensbestanden. De representativiteit wordt echter niet het sterkst op de proef gesteld door de vaders, maar door degenen die bij afwezigheid van de vader het kind zijn komen aangeven. Er is een gerede kans dat in die groep niet alleen bepaalde beroepsgroepen, bijvoorbeeld dokters, dominees en gemeenteambtenaren, oververtegenwoordigd zullen zijn geweest, maar ook personen die wel konden schrijven en dus hun handtekening konden zetten. Om die reden is besloten om alleen aangiften in de analyse op te nemen die door de vader zelf zijn gedaan.

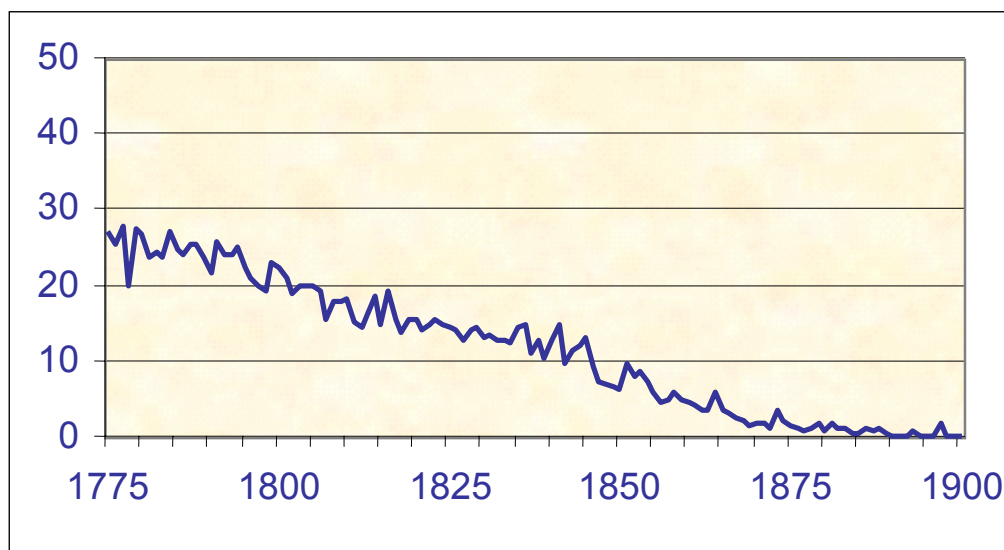
Een voordeel van het gebruik van vaders uit de HSN is dat de periode, waarover analfabetisme kan worden gemeten, in een verder verleden komt te liggen. Vaders die hun kind kwamen aangeven waren van uiteenlopende leeftijd. De jongste was een oesterwerker van 17 jaar die in 1911 zijn kind bij de Burgerlijke Stand van de gemeente Streefkerk kwam aangeven, de oudste een boer uit Oldekerk die in 1832 aangifte deed toen hij 82 jaar oud was. De overgrote meerderheid van de vaders was echter tussen de 25 en 45 jaar oud. Op basis van alle geboorteakten die van 1812 tot 1922 in de Historische Steekproef Nederlandse Bevolking zijn verzameld, kan in principe een beeld worden opgeroepen van de mate waarin analfabetisme voorkwam bij mannen die tussen 1767 en 1897 zijn geboren. Voor het onderzoek dat hieronder is beschreven, zijn de li-mieten gesteld op 1775 en 1900.

¹³ K. Mandemakers, 'The Netherlands. Historical Sample of the Netherlands', in: P. Kelly Hall, R. McCaa, G. Thorvaldsen (eds.), *Handbook of International Historical Microdata for Population Research* (Minneapolis, 2000) 149-177. Zie ook de website van de HSN, <http://www.iisg.nl/~hsn/> (gecontroleerd 20 september 2007)

¹⁴ Het betreft *Release HSN GEB.01* van 22 december 2000.

Figuur 3 toont de daling van het percentage analfabete mannen in Nederland, zoals dat naar voren komt uit de geboortekanten van de HSN.

Figuur 3. Ontwikkeling van het percentage analfabete mannen, 1775-1900

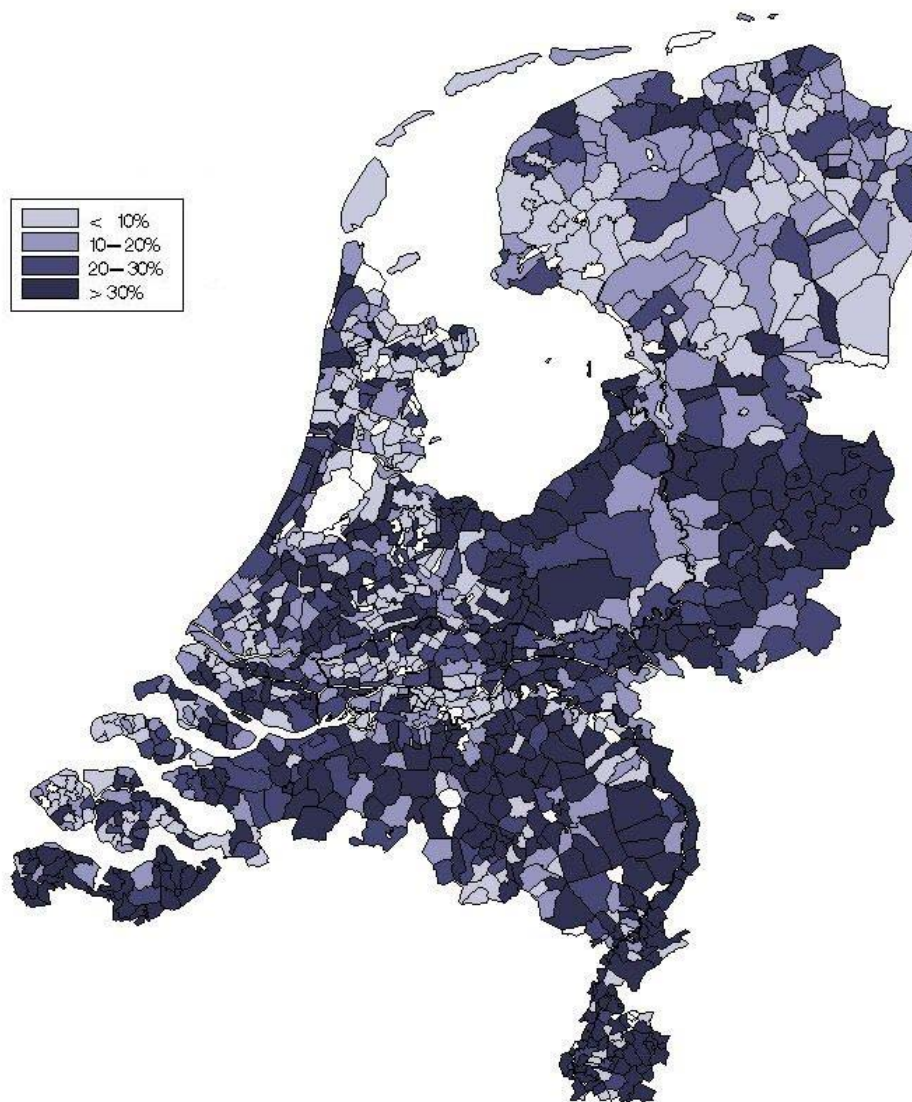
Bron: Historische Steekproef Nederlandse Bevolking, *Release HSNGBE.01*

Van alle jongens die rond 1775 werden geboren leerde een grote meerderheid, 75 % om precies te zijn, lezen en schrijven. Een minderheid van 25 % wist zich niet in deze vaardigheden te bekwamen. Vanaf dat moment vindt er een langzame, maar gestage daling van dat percentage plaats. Rond 1800 was het percentage analfabeten gedaald tot 20 %, rond 1820 tot 15 %, in 1830 tot 10 %, en in 1860 tot 5 %. Rond 1880 wordt het nulpunt bereikt. Jongens die rond die tijd werden geboren, leerden allemaal lezen en schrijven. De daling is geleidelijk, maar ononderbroken. Er zijn nauwelijks perioden aan te wijzen waarin de daling zich versneld of vertraagd heeft voorgedaan. Figuur 3 suggereert wellicht een kleine versnelling tussen 1795 en 1810, en ook een tussen 1845 en 1870. Tussen 1820 en 1840, en na 1875, toen de laatste barrières op weg naar een volledig geletterde samenleving werden geslecht, zou er sprake kunnen zijn geweest van een vertraging. Het is niet uit te sluiten dat deze momenten van versnelling en vertraging te maken hebben met specifieke politieke, economische of culturele gebeurtenissen in Nederland. De eerste schoolwetten, waarin het curriculum en de eisen die aan onderwijzers werden gesteld werden vastgelegd, stammen uit de eerste jaren van de negentiende eeuw. De emancipatie van de katholieke kerk, die begon in 1854, kreeg direct gestalte in het opzetten van onderwijs dat niet meer op een hervormde, maar op een katholieke leest was geschoeid zodat katholieke ouders veel meer dan voorheen gestimuleerd werden om hun kinderen naar school te zenden. Daar staat tegenover dat het effect van andere gebeurtenissen, die in principe voor een effect zouden hebben moeten zorgen, niet in Figuur 3 zijn terug te vinden. De Kinderwet van Van Houten, bijvoorbeeld, die het in 1872 verbood om kinderen onder de twaalf jaar in fabrieken te laten werken, en de leerplichtwet van 1901, hebben geen effect gehad of kwamen als mosterd na de maaltijd.

Regionale spreiding binnen provincies: analfabetisme in Nederland, 1775-1900

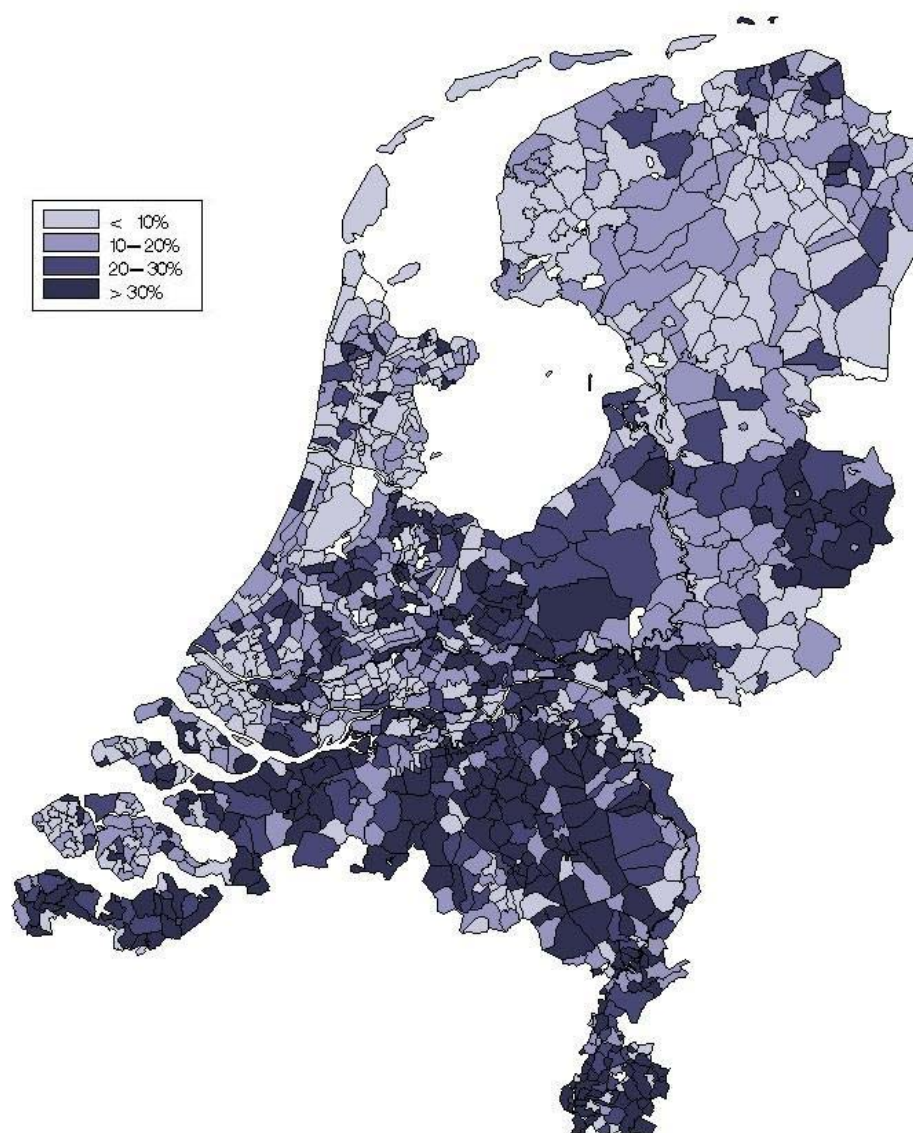
De figuren 4 t/m 8 tonen de ontwikkeling van het analfabetisme per gemeente in dezelfde periode. Het is belangrijk om op te merken dat er, zelfs met een steekproef van 70.000 personen, gemeenten zijn met een beperkt aantal geboorteakten in de steekproef. Om ongewenste fluctuaties te beperken wordt de ontwikkeling daarom getoond in periodes van 25 jaar. Maar omdat zelfs dan bij kleine gemeenten 'ruis' niet is te vermijden, is er voor gekozen om als basis voor de dataset de 1.121 gemeenten te nemen die op 1 januari 1900 in Nederland bestonden. Cijfers van gemeenten die voor 1900 zijn geannexeerd zijn toegevoegd aan de cijfers van de gemeenten waarmee ze zijn samengevoegd.

Figuur 4. Analfabetisme van mannen, geboren tussen 1775 en 1800

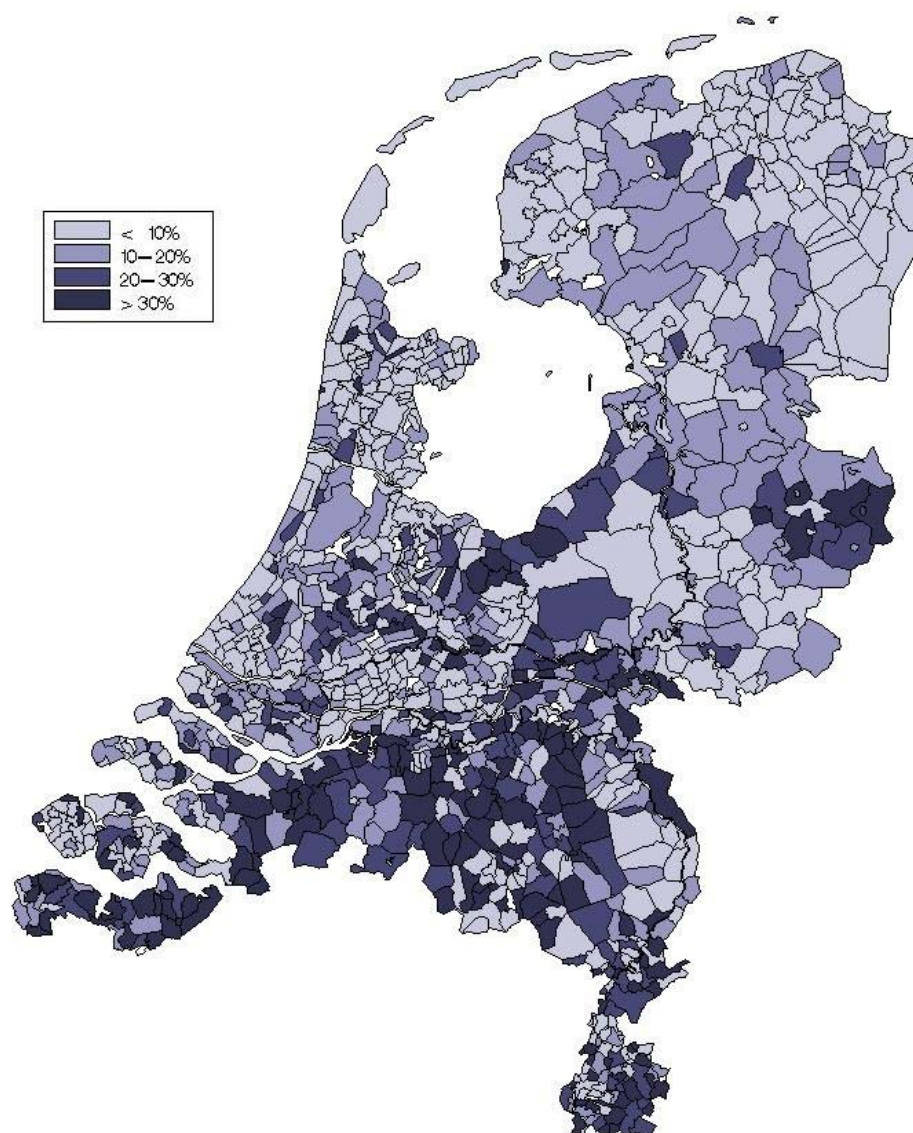
Bron: Historische Steekproef Nederlandse Bevolking, *Release HSNGEB.01*

Figuur 5. Analfabetisme mannen, 1800-1825

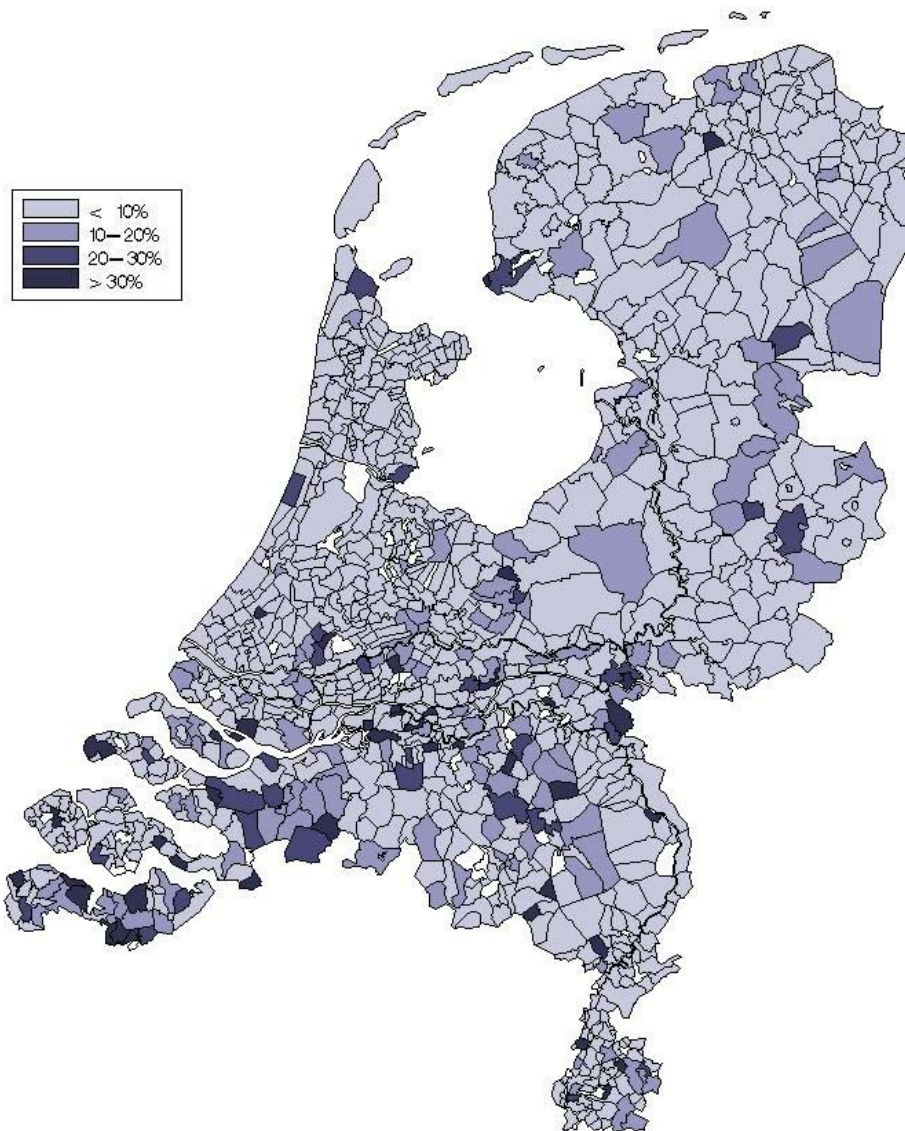
Bron: Historische Steekproef Nederlandse Bevolking, *Release HSNGB.01*

Figuur 6. Analfabetisme mannen, 1825-1850

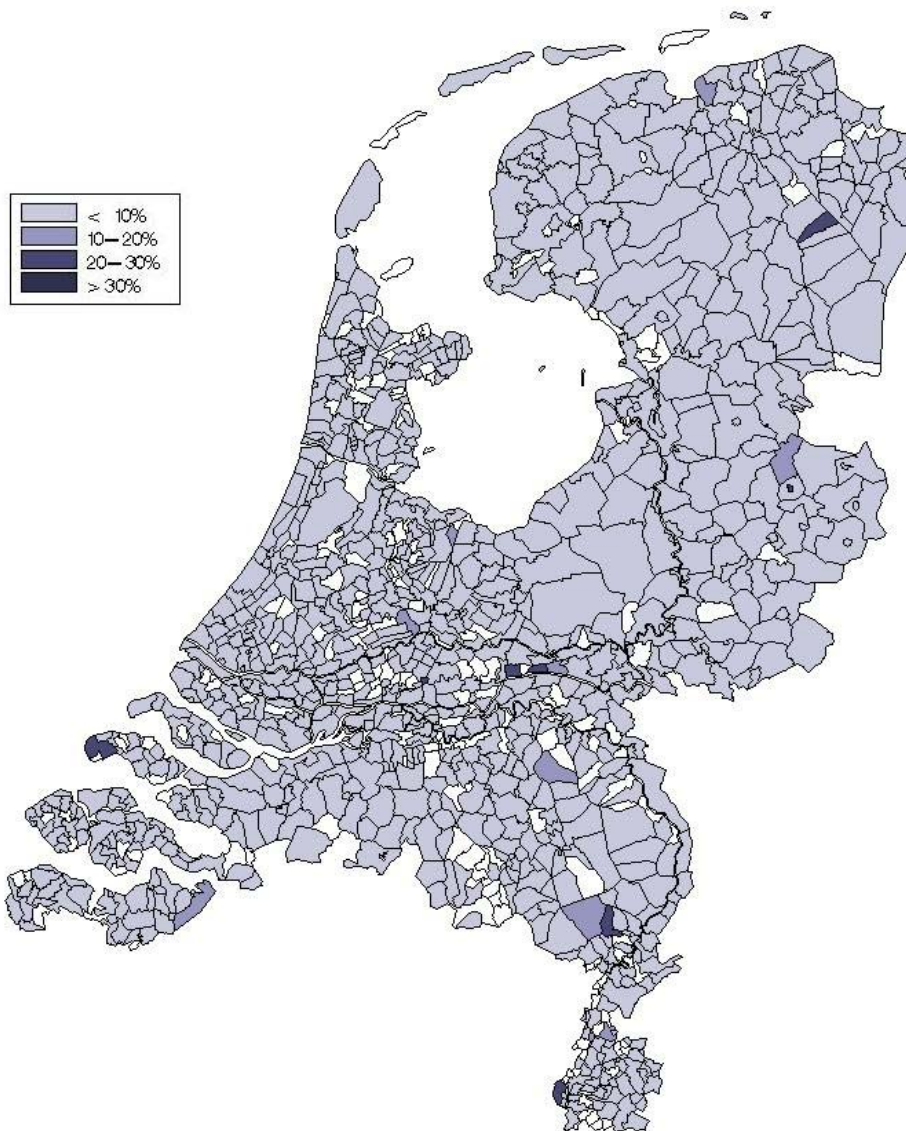
Bron: Historische Steekproef Nederlandse Bevolking, *Release HSNGB.01*

Figuur 7. Analfabetisme mannen, 1850-1875

Bron: Historische Steekproef Nederlandse Bevolking, *Release HSNGB.01*

Figuur 8. Analfabetisme mannen, 1875-1900

Bron: Historische Steekproef Nederlandse Bevolking, *Release HSNGB.01*

Het beeld dat uit de figuren naar voren komt, is tweeledig. Aan de ene kant laten ze een beeld zien dat overeenkomt met de cijfers op provinciaal niveau, waarbij de noordelijke provincies van ons land tot in de tweede helft van de negentiende eeuw duidelijk lagere percentages analfabeten laten zien dan de zuidelijke. Maar tevens komt naar voren dat er binnen provincies net zo goed grote verschillen in analfabetismepercentages hebben bestaan. Van Groningen en Friesland weten we dat er aan het einde van de achttiende eeuw relatief weinig analfabeten woonden, maar Figuur 4 toont aan dat dergelijke “alfabete” gemeenten (d.w.z. gemeenten met minder dan 10% analfabete mannen) vooral rond de stad Groningen en in het Friese weidegebied waren aan te treffen. Gemeenten langs de Waddenkust kenden daarentegen percentages die boven de 20% en 30% uitkwamen. Hetzelfde geldt voor Overijssel en Gelderland, waar de laagste en de hoogste percentages analfabeten zijn te vinden in specifieke regio’s: de

laagste langs Rijn en IJssel, de hoogste in Zuid-Salland en Twente, in de Liemers, de Betuwe en het Land van Maas en Waal. Ook de Gelderse en Utrechtse gemeenten die langs de Zuiderzee zijn gelegen laten hogere percentages zien, evenals de gemeenten in de Gelderse vallei en op de Utrechtse heuvelrug. In Holland zijn concentraties van “analfabete” gemeenten aan te treffen langs de Noordzee en in de Zuid-Hollandse veengebieden, terwijl Amsterdam en omgeving, Delfland, de Alblasserwaard en de Bommelerwaard er juist positief uitspringen. In Zeeland zijn de analfabetismecijfers voor Schouwen en Walcheren laag, en voor Zeeuws-Vlaanderen en Tholen juist hoog. Ten slotte laten grote delen van Brabant en Limburg weliswaar percentages zien van meer dan 30% analfabeten, maar zijn er kleine groepen van gemeenten, zoals de Brabantse gemeenten langs de Maas, waar weinig analfabeten voorkomen.

De figuren 4-8 laten ook zien dat in de loop van de negentiende eeuw het aantal regio's met hoge concentraties analfabeten snel afneemt. In de periode 1800-1825 zijn er nog duidelijk specifieke gebieden in het land aan te wijzen met percentages analfabete mannen die boven de 30% uitkomen: Twente, de Liemers, Gelderse Vallei en Utrechtse heuvelrug, Zeeuws-Vlaanderen, de Baronie van Breda, de Meierij van Den Bosch, het Peelland en Zuid-Limburg. Vijfentwintig jaar later zijn gemeenten met meer dan 20% analfabete mannen te vinden in Twente, in de Gelderse gemeenten langs Zuiderzee, de Gelderse vallei, de Betuwe, het groene hart van Holland, Zeeuws-Vlaanderen, de Baronie van Breda, de Meierij, Peelland en Oostelijk Zuid-Limburg. Na 1850 is er geen sprake meer van regio's met een hoog analfabetisme: alleen Zeeuws-Vlaanderen en de Baronie van Breda zouden nog voor zo'n kwalificatie in aanmerking kunnen komen.

Omgekeerd neemt het aantal regio's met lage percentages analfabete mannen gedurende de periode 1775-1900 gestaag toe. In het eerste kwart van de negentiende eeuw zijn die vooral te vinden in het noorden en westen van het land (het westen van Friesland, Drenthe, de Kop van Noord-Holland, Delfland, Voorne en de Alblasserwaard), maar niet uitsluitend dáár: ook in het oosten (Achterhoek) en zuiden (Brabantse Kempen) bestonden gebieden waar analfabetisme weinig voorkwam. In het tweede kwart van de negentiende eeuw voegen Groningen, de Midden Veluwe, de Graafschap, de Waddeneilanden, Walcheren, Oost-Brabant en Noord-Limburg zich bij deze gebieden.

Oorzaken van regionale variaties in voorlopen en achterblijven

Uit de figuren 4 t/m 8 komt naar voren dat de geleidelijke daling van het analfabetisme in Nederland zich vanuit het noorden naar het zuiden doorzette. Maar de gemeentelijke cijfers laten ook zien dat die ontwikkeling binnen provincies op verschillende manieren gestalte kreeg en veel minder langs helder gemarkeerde, schuivende scheidslijnen van noord naar zuid is gedaald dan altijd is aangenomen. Er waren in Noord-Nederland regio's waar het analfabetisme relatief lang bleef bestaan, en er waren in Zuid-

Nederland regio's waar de daling al vroeg inzette. Het noorden van Groningen en Friesland bleef bijvoorbeeld achter bij de daling in vergelijking met de rest van die provincies, terwijl de daling langs de IJssel en in de Gelderse Achterhoek zich veel sneller voltrok dan elders in Overijssel en Gelderland. Opvallend is ook dat de daling van het analfabetisme in Noord-Holland zich vanuit de Waddeneilanden en de Kop van Noord-Holland verspreidde, en dat de daling in de zuidelijke provincies weliswaar achterbleef bij de rest van het land, maar dat het oosten van Brabant en het noorden van Limburg zich aan dit patroon onttrokken.

Naar de oorzaken van dit regionale patroon van variaties in voorlopen en achterblijven in de daling van het analfabetisme zullen we voorlopig moeten gissen. Duidelijk is wel dat er niet één unieke oorzaak voor gevonden kan worden. Religieuze verschillen hebben zeker een rol gespeeld, omdat de noodzaak voor het kunnen lezen in de katholieke gebieden minder groot, en de kwaliteit van het onderwijs er tot het midden van de negentiende eeuw minder goed was dan elders. Maar ook sociaaleconomische factoren zijn van belang geweest: het opvallend achterblijven van de daling in gemeenten langs de kusten van de Noord- en de Zuiderzee heeft zeker te maken met de belangrijkste bedrijfstak aldaar, en ook de veenontginningen – zowel in het noorden van het land als in de Peel – hebben de daling van het analfabetisme ter plekke niet bespoedigd. En wellicht is er nog een psychologische oorzaak in het spel geweest: het opvallende achterblijven van veel gemeenten in de “Dutch Bible belt” en het opvallende voorlopen van gemeenten langs de grote rivieren zou wel eens te maken kunnen hebben met een veranderende functie van het kunnen lezen in de negentiende eeuw: naast de noodzaak om de Bijbel te kunnen lezen – niet meer en niet minder – groeide in meer verlichte streken in het land de wens om via het kunnen lezen de wereld te leren kennen. Van methode voor introvertie en reflectie werd lezen een techniek voor extravertie en modernisering.